

KAREL ENDE ELEGAST

Alfa

Literaire teksten uit de Nederlanden

De redactie van *Alfa* bestaat uit dr. O.M. Heynders (Katholieke Universiteit Brabant), dr. M.G. Kemperink (Rijksuniversiteit Groningen), prof. dr. J.J. Kloek (Universiteit Utrecht), dr. M.E. Meijer Drees (Universiteit Utrecht), prof. dr. A.M. Musschoot (Universiteit Gent), prof. dr. P.W.M. Wackers (Universiteit Utrecht) en prof. dr. F. Willaert (Universiteit Antwerpen). Redacteur van dit deel: prof. dr. P.W.M. Wackers. Deze editie van *Karel ende Elegast* werd verzorgd door Geert Claassens.

In de reeks *Alfa* verschenen eerder:

Spiegel historiael, Jacob van Maerlant
(ed. F.P. van Oostrom)

Lanseloet van Denemerken
(ed. H. van Dijk)

Minne- en zinnebeelden
(ed. H. Luijten en M. Blankman)

Duytse lier, Jan Luyken
(ed. A.J. Gelderblom, A.N. Paasman en
J.W. Steenbeek)

Hollantsche Parnas
(ed. A. van Strien)

Gysbreght van Aemstel, Joost van den Vondel
(ed. M.B. Smits-Veldt)

Op- en ondergang van Mas Anjello,
Thomas Asselijn
(ed. M. Meijer Drees)

Gedichten, Jacobus Bellamy
(ed. P.J. Buijnsters)

Dwaasheid, ijdelheid en verdoemenis!,
Isaac da Costa
(ed. G.J. Johannes)

Verzen, Willem Kloos
(ed. P. Kralt)

Gedichten, H.K. Poot
(ed. M.A. Schenkeveld-van der Dussen)

Op hoop van zegen, Herman Heijermans
(ed. H. van den Bergh)

Paradise regained, Hendrik Marsman
(ed. J. Goedegebuure)

Granida, Pieter Corneliszoon Hooft
(ed. L. van Gemert)

Trojeroman, Segher Diengotgaf
(ed. J. Janssens en L. Jongen)

In de reeks *Alfa* verschijnt verder
(onder voorbehoud):

Rederijkerstoneel
(ed. D. Coigneau)

Karel ende Elegast

Bezorgd door
Geert Claassens

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

ISBN 978 90 5356 563 6

NUGI 300/952

ontwerp omslag en binnenwerk Kok Korpershoek, Amsterdam

omslagillustratie Tekstfragment uit *Die historie van coninck Karel ende Elegast*
(Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 169 G 63)

Deze publicatie kwam mede tot stand dankzij een financiële bijdrage
van het Nederlands Literair Produktie- en Vertalingenfonds

© Amsterdam University Press, Amsterdam, 2002

2002 Eerste druk

2005 Tweede druk

2008 Derde druk

2011 Vierde druk

2012 Vijfde druk

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Inhoud

1	Inleiding
1	Inhoud van het verhaal
2	Ontstaansgeschiedenis
3	Overlevering
4	Literaire vormgeving
7	Interpretatie
8	Genre
11	Receptie
13	Verantwoording
14	Lijst van emendaties
16	Bibliografie
19	<i>Die historie van Coninck Karel ende van Elegast</i>

*Voor Simon en Elias,
twee onversaagde ridders*

Inleiding

In vergelijking met veel andere middeleeuwse teksten rond de figuur van Karel de Grote (†814) valt *Karel ende Elegast* op door zijn beperkte omvang. In de voorliggende editie telt de tekst amper 1400 versregels, terwijl de *Roman der Lorreinen* er daarentegen waarschijnlijk heel wat meer dan 100.000 bevatte. In overeenstemming met zijn geringe lengte biedt *Karel ende Elegast* een tamelijk eenvoudig verhaal met een weinig complexe intrige. Maar in al zijn eenvoud is het een spannend en knap opgebouwd verhaal dat door een verder onbekende dichter met veel gevoel voor literaire vormgeving werd geschreven. *Karel ende Elegast* kan ook na zoveel eeuwen probleemloos aantonen dat middeleeuwse vertelkunst geenszins als primitief terzijde geschoven mag worden. De ontegenzeggelijke charme van dit verhaal schuilt nu juist in het aanbieden van een boodschap die voor de middeleeuwse samenleving van groot belang was, kunstig verpakt in een meeslepend nachtelijk avontuur. En waar die boodschap voor een hedendaags publiek ongetwijfeld niet meer dezelfde waarde heeft, daar blijft in ieder geval het spannende verhaal overeind.

Inhoud van het verhaal

Koning Karel ligt 's nachts te slapen in zijn kasteel te Ingelheim als hij via een engel een bevel van God krijgt: 'Ga uit stelen of je verliest je leven'. Twijfelend aan de herkomst van het bevel wil Karel er eerst geen gevolg aan geven, maar als de engel driemaal is verschenen, trekt hij er toch op uit. In het donkere woud waarin hij terecht komt, overpeinst hij het lot van Elegast, een door hem verbannen vazal. Hij vraagt zich af of zijn oordeel niet te hard was en wenst zich op zijn tocht een gezelschap toe. Dan ontmoet hij een in het zwart geklede ruiter, met wie hij in gevecht raakt. De zwarte ridder wordt overwonnen en maakt zich – tot opluchting van Karel – bekend als Elegast, die door omstandigheden gedwongen dief is geworden. Karel ziet dan mogelijkheden om zijn missie tot een goed einde te brengen. Hij maakt zichzelf bekend als Adelbrecht, eveneens dief van beroep, en stelt aan Elegast voor om koning Karel – zichzelf dus – te gaan bestelen. Verontwaardigd wijst Elegast het voorstel af en stelt op zijn beurt voor om Eggeric, de kwaadaardige zwager van Karel, te beroven. Op weg naar Eggermonde, Eggerics kasteel, legt Karel/Adelbrecht de hand op een ploegschaar. Als hij op vraag van Elegast duidelijk maakt dat hij de ploegschaar als inbrekersinstrument wil gebruiken, begint deze te lachen: wat wil je met een ploegschaar tegen een vestingmuur beginnen? Elegast vermoedt dat Adelbrecht niet de professionele dief is die hij voorgeeft te zijn. Als ze bij Eggermonde aankomen is Elegast de eerste die naar binnen sluipt. Eenmaal binnen wordt hij echter door een haan – waarvan hij de taal verstaat met behulp van magische kruiden – gewaarschuwd dat koning Karel in de buurt is. Hij keert terug naar buiten en wil de operatie afbreken, waarop Karel/Adelbrecht hem overhaalt toch door te zetten. Met behulp van een toverspreuk brengt Elegast alle bewoners van Eggermonde in een diepe slaap en opent hij alle sloten. Als ze een grote buit buiten het kasteel hebben, wil Karel/Adelbrecht naar huis gaan. Elegast wil echter nog een zeer kostbaar

zadel stelen uit de slaapkamer van Eggeric en gaat weer naar binnen. Door het gerinkel van de belletjes aan het zadel schrikt Eggeric wakker. Zijn vrouw, Karels zuster, verzekert hem dat er niemand is en weet hem er met vrouwelijke overredingskunst toe te brengen dat hij vertelt wat hem bezighoudt: hij is van plan Karel om het leven te brengen. Als zij daar furieus op reageert, krijgt ze van Eggeric een harde klap die haar een bloedneus bezorgt. Elegast – die onder het bed liggend de hele conversatie gehoord heeft – vangt haar bloed op in zijn handschoen. Weer buiten dreigt Elegast ermee om Eggeric terstond te doden, en als Karel vraagt waarom hij zo ontstemd is, vertelt Elegast hem over de samenzwering. Karel beseft dan waarom hij door God uit stelen werd gestuurd. Hij vraagt Elegast om koning Karel te gaan waarschuwen, maar Elegast weigert uit angst voor de toorn van de koning (die hem immers verbannen heeft). Karel biedt dan aan zelf de koning te waarschuwen en keert terug naar zijn kasteel. Daar zal de volgende dag hof gehouden worden en Karel bereidt de verraders een warme ontvangst. Hij beschuldigt de samenzweerders – Eggeric voorop –, die uiteraard alles ontkennen. De koning ontbiedt dan Elegast, die met de bebloede handschoen bewijst dat Eggeric schuldig is. Een gerechtelijk tweegevecht brengt uiteindelijk de beslissing: de verraderlijke zwager wordt gedood door de verbannen, maar trouwe vazal. Karel herstelt Elegast in ere en schenkt hem de hand van zijn zuster, Eggerics weduwe.

Ontstaansgeschiedenis

De ontstaansgeschiedenis van *Karel ende Elegast* is in nevelen gehuld. Een auteursnaam laat zich niet aan *Karel ende Elegast* verbinden. Wanneer we evenwel de middeleeuwse opvattingen over het auteurschap in de beschouwing betrekken, dan kunnen we ons afvragen of dit echt belangrijk is. Vaak immers weten we van auteurs die wel bij naam bekend zijn, verder ook nauwelijks iets over hun persoon. Dit is echter geen groot probleem. Aangezien middeleeuwse literatuur eerder conventioneel van aard is en zeker niet als ‘de allerindividueelste expressie van de allerindividueelste emotie’ beschouwd mag worden, is de individuele auteursbiografie voor de interpretatie van middeleeuwse teksten veelal van ondergeschikt belang.

Waar de tekst precies geschreven is, kan enkel bij benadering bepaald worden. De dialectologische kenmerken van alle bewaard gebleven tekstgetuigen wijzen in de richting van het zuidelijke deel van het Nederlandse taalgebied: de dichter was waarschijnlijk een Vlaming, maar van de tekst hebben ook Brabantse afschriften gecirculeerd. Wanneer *Karel ende Elegast* geschreven werd, is evenmin met zekerheid vast te stellen, daarvoor ontbreken de gegevens. Maar als Jan van Boendale († ca. 1350) in zijn *Der leken spiegel* (voltooid ca. 1325) opmerkt dat men kan lezen dat Karel uit stelen ging (wat Boendale niet wil geloven), dan refereert hij wellicht aan *Karel ende Elegast*. Is dit daadwerkelijk het geval, dan mogen we aannemen dat ons verhaal vóór ca. 1325 opgeschreven werd en in ieder geval in Brabant bekend was. Een andere middeleeuwse auteur, de dertiende-eeuwse kroniekschrijver Albericus Triumfontium, heeft het in zijn *Chronica* (ca. 1240) over een lied (een *cantilena*) waarvan hij de inhoud in één zin samenvat: het gaat over koning Karel die er, op aansporing van een engel, ’s nachts op uit trekt en zo een samenzwering tegen zijn leven ontdekt. Maar verwijst de in Hoei woonachtige Albericus hier naar een Middelnederlands lied of naar een Oudfrans *chanson de geste*? Als hij aan een Middelnederlandse tekst denkt, dan volgt daar misschien uit dat de wortels van *Karel ende Elegast* in de vroege dertiende (misschien zelfs nog in de twaalfde) eeuw liggen.

Als Albericus echter aan een Oudfranse tekst refereert, dan wellicht aan het niet bewaard gebleven *Chanson de Basin*, dat een vergelijkbare intrige gehad moet hebben.

Daarmee komen we vanzelf bij een andere vraag uit: is *Karel ende Elegast* een oorspronkelijk Middelnederlands verhaal of is het een bewerking van een Oudfranse tekst? Deze vraag hoeft geen verbazing te wekken: veel Middelnederlandse Karelromans zijn immers bewerkingen van Oudfranse teksten. Misschien is *Karel ende Elegast* een bewerking van het *Chanson de Basin*, maar het is evenzeer mogelijk dat beide teksten putten uit dezelfde orale traditie. Oorspronkelijkheid is hoe dan ook relatief wanneer we spreken over *Karel ende Elegast*: motieven als het optreden van een meesterdief, een koning die vermomd uit stelen gaat en zo een samenzwering tegen zichzelf ontdekt, het gebruik van magische kruiden (om de taal der dieren te kunnen verstaan) en spreuken (om mensen in slaap te brengen en sloten te openen) komen voor in vele sprookjes. De kans dat de dichter zich door deze sprookjes heeft laten inspireren is zeker zo groot als de kans dat deze sprookjes door teksten als het *Chanson de Basin* of *Karel ende Elegast* beïnvloed werden.

Overlevering

Van de *Karel ende Elegast* is een behoorlijk aantal tekstgetuigen – in handschrift en in druk – voorhanden. Maar uit de handschriftelijke periode zijn enkel fragmenten overgeleverd, die in totaal zes verschillende middeleeuwse manuscripten representeren. Helaas betreft het vooral kleinere fragmenten, losse bladen of dubbelbladen. De meest recente vondst, de zogenoemde Gentse fragmenten, is in dit opzicht illustratief: de fragmenten bevatten nog zo'n 600 regels van de tekst, maar dan vaak niet meer dan enkele letters van een vers. Wanneer we zicht willen krijgen op de volledige tekst, dan moeten we ons tot de incunabelen en andere vroege drukken wenden of tot de Rijnlandse 'vertaling' die opgenomen is in de zogenaamde *Karlmeinet*-compilatie (een omvangrijke 'verzameling' van Karelteksten die rond 1320 in het Nederrijngedebied tot stand kwam). De laatstgenoemde versie laten we hier verder buiten beschouwing omdat die geen echte Middelnederlandse tekst levert. De drukken zijn voor ons veel interessanter.

Karel ende Elegast is relatief vroeg op de pers gelegd: de oudst bekende druk die min of meer volledig is overgeleverd – in de literatuur Incunabel A genoemd – dateert uit de jaren 1486-1488. Deze wiegendruk – een eenvoudig boekje van 26 bladen, in quarto formaat – werd rond 1487 in Delft gedrukt door Jacob Jacobsz. van der Meer of door Christiaan Snellaert (het lettertype waaruit de incunabel gezet werd, was in de jaren 1486-1488 bij beide drukkers in gebruik). Van een druk die misschien nog ouder is en die in de periode 1484-1488 door Gerard Leempt te 's-Hertogenbosch gedrukt werd, is alleen maar een fragment bewaard gebleven. Daarnaast beschikken we over nog eens vijf drukken, waarvan de jongste, de Antwerpse druk van Jan Ghelen, uit de periode 1550-1608 stamt. De drukken zijn weliswaar jonger dan de handschriften die allemaal van de late veertiende of vroege vijftiende eeuw dateren, maar in de drukken is opmerkelijk genoeg wel het gepaarde rijm van de oorspronkelijke tekst bewaard gebleven, terwijl de meeste berijmde teksten bij het 'ter perse gaan' werden omgezet in proza. Dit gegeven, gekoppeld aan een vergelijking met de bewaard gebleven fragmenten, mag de veronderstelling rechtvaardigen dat de gedrukte versies niet hemelsbreed verschillen van de oorspronkelijke tekst van de anonieme dichter.

Juist deze tekstoverlevering met volledige maar jonge gedrukte versies en fragmentarische maar oudere handschriftfragmenten heeft de vraag naar de ‘oertekst’ waarschijnlijk sterk gestimuleerd, dit te meer omdat alle tekstgetuigen beduidend jonger zijn dan de tekst zelf. In welke mate stemt de tekst zoals we die kennen uit de fragmenten en drukken, nog overeen met de tekst die de dichter zoveel eerder – vóór 1325 (zie hierboven) – aan het perkament toevertrouwde? Rond deze vraag is een uitvoerige discussie ontstaan – geconcretiseerd in pogingen om de oertekst te reconstrueren – die hier overigens niet weergegeven zal worden. De methode van tekstreconstructie kent voor- en tegenstanders, maar met de keuze om in deze editie niet voor de gereconstrueerde oertekst als basis te kiezen (een keuze die verderop verantwoord wordt), wil ik geen standpunt in deze discussie innemen. De fragmenten die enkele jaren geleden in Gent werden gevonden, hebben in ieder geval laten zien dat niet alle voorgestelde reconstructies als onzinnig terzijde geschoven mogen worden, maar ook dat ze niet allemaal zonder meer aanvaardbaar zijn.

Literaire vormgeving

Hoewel *Karel ende Elegast* een beperkte omvang en een relatief simpele intrige rond een beperkt aantal personages heeft, kunnen we niet zeggen dat het een simpel recht-toe-recht-aan verhaaltje is. Integendeel: het is helder, doordacht en betekenisvol gestructureerd, met een grote interne samenhang en bovendien met een zeker raffinement verteld.

Het verhaal heeft een cyclische structuur, in de zin dat het eindigt waar het begonnen is, namelijk met Karel als vorst in zijn palts te Ingelheim. Maar het is duidelijk dat de eindsituatie niet exact dezelfde is als de beginsituatie. Als Karel aan het einde van het verhaal zijn hofdag houdt en de samenzwering volledig kan ontmaskeren, wordt in feite de maatschappelijke orde hersteld. En juist op dat punt zat er iets scheef aan het begin van het verhaal: Karel moest dief worden – een onmaatschappelijke activiteit – om te ontdekken wat er mis is in zijn rijk. Dat het publiek pas een heel eind verderop in het verhaal te weten komt waarom Karel dief moest worden, draagt uiteraard bij aan een zekere spanningsopbouw. De nachtelijke tocht die Karel maakt, kan omschreven worden als een rondreis: hij vertrekt van Ingelheim, ontmoet Elegast in het woud, samen trekken ze naar Eggermonde, waarna Karel terugkeert naar Ingelheim. Deze ruimtelijke structuur correspondeert met een ontwikkeling in de constellatie der personages. In de beginsituatie te Ingelheim treffen we Karel alleen aan: alle andere kasteelbewoners slapen en Karel wordt – via een engel – geconfronteerd met zijn eigen leenheer, God. Die stuurt hem naar buiten, het nachtelijke woud in, alwaar hij Elegast ontmoet. Bedenk hierbij dat in de Middeleeuwen de natuur geen recreatieve functie had, maar veel eerder een bedreigende – want niet gecultiveerde – ruimte was, zeker ’s nachts. Binnen die bedreigende omgeving is Elegast een positief personage. Samen trekken ze naar Eggermonde: het kasteel is een cultuur-ruimte, en in die zin niet bedreigend, maar wordt in dit geval bewoond door een negatief personage, de verrader Eggeric. Van Eggermonde keert Karel terug naar Ingelheim, waar we hem zien te midden van zijn hofhouding, niet meer alleen, maar als regerend vorst in volle glorie. Door zijn gang langs verschillende symbolisch geladen locaties, waarbij hij geconfronteerd wordt met verschillende personages die naar ‘waarde’ tegengesteld zijn aan hun omgeving, leert Karel iets wezenlijks over de wereld en over zichzelf. Hij komt er achter dat de mensen niet altijd zijn wat ze lijken te zijn én hij leert een beter leenheer te zijn (zie ook hieronder *Interpretatie*).

De aantrekkelijkheid van *Karel ende Elegast* als verhaal wordt niet alleen gedragen door de betekenisvolle structuur (gebouwd rond ruimte en personages). De dichter heeft verschillende literaire technieken toegepast om het verhaal spannend en levendig te houden, met een enkele humoristische toets erin. Hij maakt functioneel gebruik van herhalingen, hij speelt met het verschil in kennis van de intrige dat er tussen personages, publiek en verteller bestaat, hij laat het publiek op subtiële manier deelnemen aan de gedachten van de personages, gebruikt een vertelwijze die we – op enigszins anachronistische wijze – kunnen omschrijven als een ‘dubbele lens’-techniek en hij speelt met tempowisselingen in het verhaal.

Het gebruik van herhalingen is niet vreemd aan middeleeuwse vertellingen, al was het maar omdat die veelal luisterend gerecipieerd werden. De vele kleinere herhalingen in ruwweg de eerste honderd verzen van *Karel ende Elegast* zullen vooral als doel hebben gehad om aan het publiek duidelijk te maken wat de basale informatie was die men nodig had om het verhaal te kunnen volgen. Door via die herhalingen als het ware te hameren op de basiselementen van het verhaal – het is een waar verhaal, dat begint te Ingelheim, waar een engel de slapende Karel maant zich haastig aan te kleden en uit stelen te gaan, en die engel brengt deze boodschap in naam van God – fungeren deze verzen als een soort proloog (de echte proloog is zeer kort, vss. 1-2). Dat er in deze exordiale (van *exordium*: ‘inleiding’) herhalingen wel wordt aangegeven dat het van levensbelang is dat Karel ’s nachts moet gaan stelen, maar niet precies waarom, werkt, zoals reeds gezegd, alleen maar spanningsverhogend.

Maar ook nadat het verhaal met het vertrek van Karel uit Ingelheim daadwerkelijk in gang is gezet, treffen we nog steeds herhalingen aan. Vergelijk bijvoorbeeld de verzen 216-267 maar eens met de verzen 499-527. In de eerstgenoemde passage biedt de dichter ons een inkijk in de gedachten van Karel, die hier zijn mening over Elegast ten beste geeft. Als in de tweede passage Elegast over zichzelf spreekt, dan gebruikt hij daarin meer dan eens letterlijk dezelfde woorden die ook Karel in zijn gedachten formuleerde. Het gebruik van deze herhalingen (waarin uiteraard kleine variaties voorkomen) is geen luiheid van de dichter, maar is juist bedoeld om het publiek de gelegenheid te geven de personages zelf moreel te beoordelen. Doordat Karels opvattingen over Elegast door Elegast zelf bevestigd worden, verschijnen beide personages als betrouwbaar: Karel omdat hij in staat is zich een juist oordeel te vormen over een ander, Elegast omdat hij op deze wijze verschijnt als een dief-met-principes (een soort ‘Robin Hood’).

Karels gedachtengang over Elegast kan opgevat worden als een innerlijke monoloog (*monologue intérieur*): de gedachten van het personage worden weergegeven alsof ze uitgesproken worden, in de directe rede. In de verzen 99-129 krijgen we daarvan ook een prachtig voorbeeld. Karel overweegt in gedachten de opdracht die hij van God heeft gekregen. Juist door deze gedachten in de directe rede weer te geven, laat de dichter het publiek in Karels innerlijk kijken en kennismaken met zijn twijfels en angsten, maar ook met zijn goede bedoelingen en zijn wens God te gehoorzamen. Met de techniek van de innerlijke monoloog winnen de personages heel wat aan psychologische diepgang en overtuigingskracht.

De verteltechniek van de ‘dubbele lens’ zou ook opgevat kunnen worden als een vorm van herhaling, zij het dat die herhaling niet woordelijk is. Op een aantal plaatsen zien we dat een bepaald verhaalgegeven meerdere keren gepresenteerd wordt, maar wel op verschillende manieren. Vaak is het dan de alwetende verteller die eerst op een bijna nuchtere, schijnbaar objectieve wijze een verhaalgegeven presenteert, waarna we vervolgens hetzelfde gegeven door de ogen van een personage te zien krijgen, maar dan duidelijk op subjectieve wijze, emotioneel geladen. In de verzen 271-283

beschrijft de verteller bijvoorbeeld hoe de geheel in het zwart geklede Elegast in het woud naar Karel toe rijdt. Het benadrukte gegeven dat alles aan deze ruiter zwart is, mag wellicht als bedreigend ervaren worden, maar de bewoordingen van de vertelinstantie blijven sterk beschrijvend. Pas in de verzen 284-301, waar we het naderen van de zwarte ruiter nogmaals te zien krijgen, maar dan door Karels ogen (deels in de vorm van een innerlijke monoloog!), wordt de dreiging manifest. Karels waarneming is doordeesemd van angst en onzekerheid – hij denkt dat de duivel op hem afkomt –, want in tegenstelling tot de vertelinstantie beschrijft Karel niet alleen, hij interpreteert de zwarte verschijning ook. Het gebruik van deze techniek van de ‘dubbele lens’ geeft aan het verhaal een sterk visualiserende kracht en dwingt het publiek als het ware tot persoonlijke betrokkenheid bij de personages.

Visualisering en verlevendiging is ook het doel van de aangebrachte tempowisselingen. Door de ‘verteltijd’ groter te laten zijn dan de ‘vertelde tijd’ (eenvoudig gesteld: veel woorden gebruiken om relatief weinig te vertellen) krijgt het verhaal een laag tempo. Maar dit wordt regelmatig afgewisseld met passages waarin de ‘verteltijd’ kleiner is dan de ‘vertelde tijd’ (met andere woorden: er wordt in weinig woorden over veel handelingen verteld). Een mooi voorbeeld daarvan zien we in de verzen 305-351 waar Elegast in een innerlijke monoloog het naderen van de koning commentarieert. We kunnen de scene in heel zijn traagheid voor ons zien. Hier overstijgt de ‘verteltijd’ de ‘vertelde tijd’. Die verhouding verandert in de verzen 352-378, waar Karel en Elegast in gesprek raken: bij benadering is de ‘verteltijd’ gelijk aan de ‘vertelde tijd’. Maar in de verzen 379-414 – het felle gevecht van Karel met Elegast – zien we het verhaaltempo sterk omhoog gaan: de ‘verteltijd’ is kleiner dan de ‘vertelde tijd’. Met dit soort tempowisselingen wordt het verhaal sterk verlevendigd en de aandacht en betrokkenheid van het publiek vastgehouden.

Een laatste verteltechniek waarop ik wil wijzen, staat in de literatuur bekend als ‘dramatische ironie’. Dit bestaat eruit dat de vertelinstantie – hier een alwetende verteller die zich maar zeer zelden als een ‘ik’ in het verhaal manifesteert – ervoor zorgt dat het publiek meer weet dan de personages. Wanneer Elegast na het gevecht met Karel in gesprek raakt en deze zich voorstelt als Adelbrecht, dief van beroep, dan kent het publiek de ware identiteit van Adelbrecht, maar Elegast niet. Als Adelbrecht vervolgens voorstelt om bij de koning – zichzelf dus – te gaan inbreken, dan is de reactie van Elegast er een van verontwaardiging: hij zal nooit ofte nimmer zijn hand opheffen tegen de koning, hoe onrechtvaardig deze hem ook behandeld moge hebben. Het morele ‘gehalte’ van Elegast is op dat moment voor het publiek te toetsen: omdat het publiek weet dat Elegast niet weet dat hij tegen Karel zelf spreekt, wordt de verontwaardiging van Elegast als oprecht ervaren. Hij verschijnt hier inderdaad als een geloofwaardige dief-met-principes. De verteller speelt niet alleen met het kennisverschil van personages en publiek: hij zorgt ervoor dat het publiek meer weet dan de personages, maar ook dat het publiek minder weet dan hijzelf. Alleen de vertelinstantie weet immers hoe het verhaal in zijn geheel afloopt en hij biedt de verhaalgegevens op gedoseerde wijze aan het publiek aan. Het lange uitstellen van de clou van het verhaal – waarom moet Karel op Gods bevel gaan stelen? – is hiervan natuurlijk het meest illustratieve voorbeeld.

Hoewel we aan de verhaalstructuur en de gebruikte verteltechnieken best een esthetische waarde mogen toekennen – het zal niet voor niets zijn dat *Karel ende Elegast* zo’n lange tijd een populair verhaal is gebleven –, moeten we niet vergeten dat de literaire vormgeving niet los gezien kan worden van de boodschap die met het verhaal wordt uitgedragen. En daarmee komen we aan bij de interpretatie van de tekst.

Interpretatie

Koning Karel die 's nachts een donker en bedreigend bos binnentrekt, om op bevel van God te gaan stelen – doet hij het niet dan zal het hem zijn leven kosten. Dat klinkt als het verhaal van een test. *Karel ende Elegast* laat zich inderdaad lezen als het verhaal van een held die beproefd wordt, een held die een schier onmogelijke taak moet volbrengen om te bewijzen wat hij waard is. *Karel ende Elegast* is in dit opzicht zeker niet uniek: er zijn talloze verhalen uit vele eeuwen en uiteenlopende culturen waarin de held van het verhaal het onbekende en gevaarvolle tegemoet moet treden om te laten zien dat hij in staat is om een eervolle functie – bekleed met vele verantwoordelijkheden – in de samenleving te vervullen. Dit verhaalstramien, dat we ook kennen uit veel sprookjes, associëren we echter vooral met jonge en onervaren helden. In *Karel ende Elegast* wordt Karel weliswaar op de proef gesteld, maar het verhaal geeft nergens aan dat we hier met de jonge Karel te maken hebben. Integendeel, de openingsregels (vss. 6-7) tonen ons een Karel die bekleed is met macht en gezag: *Dlant was alle gader sijn; Hi was keyser ende coninc mede.*

De status van machtig vorst vrijwaart klaarblijkelijk niemand van bedreigingen van buitenaf en zeker ook niet van het maken van fouten 'in eigen huis'. En daar gaat dit verhaal over. Karel is – in de feodale zin des woords – leenheer van zowel Elegast als Eggeric. Zij zijn hem hulde en hulp in woord en daad (*consilium et auxilium*) verschuldigd; Karel op zijn beurt moet de rechten van zijn vazallen respecteren en hen beschermen tegen onrecht. In het verhaal wordt duidelijk gemaakt dat Karel zijn rol als leenheer niet naar behoren vervult. Hij heeft Elegast omwille van een minder ernstig vergrijp – Elegast heeft een greep in Karels schatkist gedaan – wel heel zwaar gestraft met verbanning. En het blijkt nu juist dat deze edelman – die door het overtrokken vonnis van Karel gedwongen is zich op onwettige wijze in het levensonderhoud te voorzien als *outlaw* in het bedreigende woud – zijn trouw aan zijn leenheer, Karel dus, niet heeft opgegeven. Elegast weigert om bij de koning te gaan inbreken:

Al heeft hi [= Karel] mi bi quaden rade
 Mijn goet genomen ende verdreven,
 Ic sel hem al mijn leven
 Goet vrient sijn na mijn macht.
 In sijn scade en coem ic te nacht,
 Want hi es gerechtich heere.
 Dade ic hem anders dan eere,
 Ic mochts mi scamen voor Gode (vss. 619-626).

Waar Elegast zich een trouwe leenman toont, daar blijkt Eggeric – door zijn huwelijk met Karels zuster behorend tot de nauwste kring rond de koning – een verraderlijk complot te smeden. Hij wil met enkele medeplichtigen Karel om het leven brengen, wat vanuit feodaal perspectief zo ongeveer de ernstigste inbreuk is op de heilige band tussen leenman en leenheer die men zich maar kan voorstellen: hoogverraad en koningsmoord.

Karel is enerzijds leenheer van Elegast en Eggeric, maar hij is zelf ook leenman. Hij is namelijk koning bij de gratie Gods, de opperste leenheer. En waar Karel blijkbaar niet in de gaten heeft dat hij met zijn foute inschatting zijn rol als leenheer ten overstaan van Elegast en Eggeric niet naar

behoren vervult, daar neemt de alwetende en almachtige God zijn plichten als leenheer van Karel wel met zorg waar. De opdracht die Hij via een engel aan Karel overbrengt – een opdracht die als beproeving gekarakteriseerd kan worden omdat Karel zich moet vernederen en een rol moet spelen die zich niet laat verenigen met zijn status van koning – doet de samenzwering aan het licht komen. Door zijn ingrijpen treedt God op de juiste wijze als leenheer van Karel op: Hij beschermt hem tegen de geplande moordaanslag. God als leenheer verwacht op Zijn beurt van zijn leenman Karel dat deze gehoorzaamt en buigt voor Zijn wil. Karel weet zijn beproeving dan ook te doorstaan juist omdat hij zich daadwerkelijk schikt naar Gods wensen en bevelen. Heel pregnant komt dat tot uitdrukking in het gebed dat Karel in gedachten uitspreekt wanneer hij zijn palts te Ingelheim verlaat en het onbekende tegemoet rijdt. De laatste regels daarvan tonen Karels overgave aan God:

(...)
 So moeti in mijn gheleyde sijn
 In desen duemsteren nacht
 Ende verbaert aen mij U cracht,
 Oetmoedich God ende vader;
 Aen U keer ic mi alle gader (vss. 186-190).

Door zich op de juiste wijze te schikken in zijn rol als leenman van God, de opperste leenheer, ziet Karel in dat hij zelf als leenheer van Elegast en Eggeric tekort is geschoten. Niet alleen behoudt hij zijn leven, hij leert ook zijn oordeel te herzien: de verbannen vazal blijkt hem veel meer trouw toe te dragen dan zijn zwager. Heel kort samengevat zouden we de betekenis – de boodschap – van *Karel ende Elegast* als volgt kunnen samenvatten: ‘leenman, wees trouw en leenheer, wees wijs, zoals het voorbeeld van de opperste leenheer aangeeft’. Deze betekenis overstijgt overigens wel het feodale kader. Zoals we kunnen afleiden uit het gebed dat Karel na de overwinning van Elegast op Eggeric tot God richt (vss. 1386-1391), is het onder alle omstandigheden wijs om op God te vertrouwen en Hem te dienen.

Genre

Het is niet gemakkelijk om binnen de context van middeleeuwse literatuur te praten over zoiets als ‘genres’. Literaire genres zijn geen vaststaande entiteiten, maar veeleer ‘manieren van kijken’ naar literatuur. Het genrematig typeren van teksten is in feite het aanbrengen van een ordening in een veelheid van verhalen en verhaaltypen door de lezer (en dus ook door de onderzoeker). De rol van de lezer is hier cruciaal: het gaat niet om zoiets als de (objectieve) criteria die een schrijver kan aanleggen en volgen bij zijn keuze om bijvoorbeeld een Karelroman te schrijven. Nee, het gaat om de criteria – veelal vaag onderbouwd en daarmee per definitie discutabel – op grond waarvan een lezer achteraf in een tekst een Karelroman meent te mogen zien. Ook de temporele afstand scheidt in deze kwestie een probleem. Terwijl het voor ons wel grotendeels mogelijk (maar ook niet geheel probleemloos) is om binnen het geheel van de hedendaagse literatuur genres te onderscheiden, is dat ten overstaan van de middeleeuwse literatuur erg moeilijk. Er zijn immers nauwelijks literair-theoretische geschriften uit de Middeleeuwen bekend waarop we kunnen terugvallen bij het reconstrueren

van de middeleeuwse visie op literatuur en dus bij het beantwoorden van de vraag of de middeleeuwer *Karel ende Elegast* bij een genre indeelde, en zo ja, bij welk genre. Om het verhaal toch enigszins te kunnen plaatsen binnen het geheel van de middeleeuwse ridderliteratuur staan ons twee wegen open, die ik hieronder kort wil voorstellen zonder opnieuw in te gaan op de literair-theoretische implicaties en consequenties die er aan zo'n poging tot categorisering zijn verbonden.

De eerste weg gaat uit van de vraag of men in de Middeleeuwen de verhalen rond Karel de Grote reeds als een aparte groep van teksten zag. Er zijn een paar aanwijzingen die wel in die richting wijzen. De eerste aanwijzing is afkomstig uit een werk van Jean Bodel (ca. 1165-1210), een dichter uit Atrecht (het huidige Arras in Noord-Frankrijk). In de proloog van zijn *Chanson des Saisnes* – over de oorlog van Karel de Grote tegen de Saksische koning Widukind – brengt hij een grove driedeling aan in de epische verhaalstof: er zijn de verhalen over Frankrijk, over Bretagne en over het grote Rome. Ruwweg representeert deze driedeling de verhalen rond respectievelijk Karel de Grote, koning Arthur en de klassieke Oudheid. Hoewel we hieruit niet kunnen afleiden dat iedereen in de Middeleeuwen dit onderscheid maakte, mogen we wel aannemen dat 'professionals' als Jean Bodel niet alle ridderverhalen op één hoop gooiden. Maar ook binnen de Karelstof zelf werd een verdere onderverdeling aangebracht.

In het *chanson de geste Girart de Vienne* (ca. 1180) onderscheidt de verder onbekende dichter Bertrand de Bar-sur-Aube drie groepen (cycli) van Karelverhalen. De eerste groep noemt hij de *Geste du roi*, een groep teksten waartoe onder andere het *Chanson de Roland* – het beroemdste *chanson de geste*, waarvan de oudst bekende versie van ca. 1100 dateert – gerekend wordt. Deze groep teksten kenmerkt zich door de nadrukkelijke thematisering van Karels oorlogen tegen de heidenen. Karel verschijnt in deze verhalen als het stralende middelpunt van een groeiend christelijk rijk.

De tweede groep noemt Bertrand de *Geste de Doon de Mayence*, waartoe onder andere de *Renaut de Montauban* behoort. In deze groep – die ook aangeduid wordt met de modernere benaming *the epics of revolt* – staan Karels conflicten met zijn baronnen centraal. Deze verhalen tonen ook duidelijk de 'kleine kantjes' van Karel: het opstandige gedrag van zijn vazallen wordt nogal eens uitgelokt door de tyrannieke opstelling van de koning.

Bertrands derde groep is de *Geste de Garin de Monglane* (ook wel de *Geste de Guillaume d'Orange* genoemd). In deze groep is de hoofdrol niet weggelegd voor Karel – die blijft als koning veelal op de achtergrond –, maar voor zijn paladijnen, die hun avonturen beleven tegen het achterdoek van de Karolingische periode. Ook hier speelt Karel niet altijd een even positieve rol.

Dat *Karel ende Elegast* tot de zogenoemde *matière de France* gerekend werd en wordt, zal voor niemand problematisch zijn. Maar om deze tekst onder te brengen in de drieslag van Bertrand de Bar-sur-Aube is al veel moeilijker (zoals ook niet alle Oudfranse Karelteksten er probleemloos in ondergebracht kunnen worden): *Karel ende Elegast* lijkt van alledrie de groepen kenmerken in zich te dragen.

Wellicht hangt dit samen met het ook anderszins wat opmerkelijke statuut van de tekst (en daarmee zijn we bij de tweede benaderingsweg aangekomen). Is *Karel ende Elegast* nu een 'roman' (in de betekenis die dat woord binnen een mediëvistische context heeft) of is het eerder een 'epos' (*chanson de geste*)? Binnen de Oudfranse literatuur laat zich relatief gemakkelijk een onderscheid maken tussen teksten van het type *chanson de geste* en die van het type 'roman': vaak vertoont het onderscheid zich duidelijk in de formele kenmerken van de tekst (bijvoorbeeld in de gebruikte versvorm). Voor Middelnederlandse teksten laat zich dat onderscheid niet zo makkelijk maken: afgezien van een enkele uitzondering zijn de meeste profane, narratieve teksten in hetzelfde gepaarde rijm

geschreven. Gaan we vervolgens kijken naar inhoudelijke kenmerken die we kunnen verbinden met het onderscheid tussen het *chanson de geste* en de roman, dan lijkt *Karel ende Elegast* opnieuw tussen de wal en het schip terecht te komen. Om een paar voorbeelden te geven: het feit dat in *Karel ende Elegast* duidelijk sprake is van een meer gedetailleerde karaktertekening van de personages (pregnant tot uitdrukking komend in de dialogen en, vooral, de stille monologen) zou aanleiding kunnen geven de tekst als een ‘roman’ te beschouwen. Daar staat evenwel tegenover dat de door deze tekst uitgedragen normen en waarden (trouw, eer, moed) eerder geassocieerd moeten worden met het *chanson de geste* dan met de roman, waarin het hoofse waardenpatroon (voorkomendheid, zelfbeheersing, welsprekendheid) prevaleert.

In het verlengde hiervan kunnen we vaststellen dat de visie op de liefde in de hoofse roman hemelsbreed verschilt van die welke in het *chanson de geste* naar voren komt, wat zich vertaalde in de rol van de vrouw in beide teksttypen. Wanneer we *Karel ende Elegast* op dit punt bekijken dan is het duidelijk dat de tekst in dit opzicht als een *chanson de geste* beschouwd moet worden. Als Karel aan het einde van het verhaal de weduwe van Eggeric, zijn zuster – de enige vrouw in de tekst – zonder veel omhaal aan Elegast schenkt, dan beantwoordt deze handeling perfect aan de feodale norm: hij corrigeert zijn eigen misstap en beloont Elegasts trouw door deze in zijn familie op te nemen. Tegelijkertijd geeft hij blijk van een grote zorgzaamheid tegenover zijn zuster door haar aan een nieuwe echtgenoot/beschermers van hoge rang te verbinden. Naar omvang en inhoud staat de rol van Karels zuster – die zelfs naamloos blijft – evenwel in geen enkele verhouding tot de rol van bijvoorbeeld koningin Guinevere in de hoofse Arturromans: in vergelijking met deze door hartstocht gedreven, zelfstandig optredende dame is haar rol wel heel beperkt en komt de liefde er nauwelijks aan te pas.

Een laatste voorbeeld dat de moeilijke positie van *Karel ende Elegast* tussen roman en *chanson de geste* duidelijk kan maken, betreft de historische lading van het verhaal. Karel is een historisch personage dat gesitueerd wordt in een omgeving – Ingelheim, het Rijngebied – die ook historisch gefundeerd is. Misschien is er zelfs daadwerkelijk sprake geweest van een samenzwering tegen Karel de Grote – als we Albericus Triumfontium en diens mogelijke bron (de kroniek die Sigebert de Gembloux rond 1100 schreef) mogen geloven. Toch lijkt het evident dat het verhaal zelf – met al zijn sprookjesachtige elementen – eerder als fictie beschouwd moet worden en in de Middeleeuwen door sommigen ook als zodanig beschouwd werd. De eerder genoemde Jan van Boendale weigerde immers te geloven dat Karel ooit uit stelen ging.

De historische kern brengt de tekst in de buurt van het *chanson de geste*, de grote dosis fictieve elementen hoort dan weer eerder bij de roman thuis. We moeten bij deze inschatting wel rekening houden met de middeleeuwse opvattingen over ‘waar’ en ‘onwaar’ in de literatuur. Waar wij nu geneigd zijn te letten op (bij voorkeur controleerbare) historische gegevens, daar zal de middeleeuwer veel eerder letten op de morele waarheid van een verhaal. Wanneer *Karel ende Elegast* opent met de bekende regel *Fraeye historie ende al waer*, dan zal de dichter daarmee niet hebben willen stellen dat zijn verhaal van a tot z waar gebeurd is (al wil hij ons wellicht in die waan laten). Dat hij zich realiseert dat het waarheidsgehalte van zijn verhaal niet voor honderd procent verdedigbaar is, lijkt hij ook min of meer toe te geven in het achtste vers, waar hij zijn publiek oproept te luisteren naar een combinatie van *wonder ende waerhede*.

Samenvattend: *Karel ende Elegast* behoort zonder meer tot het stofcomplex rond Karel de Grote, maar dat de tekst zich verder lastig laat classificeren is wellicht te wijten aan het ietwat hybride

karakter. Misschien mogen we zeggen dat het oude wijn in nieuwe zakken is: de verhaalstof is relatief oud, maar in de literaire vormgeving herkennen we jongere elementen. De dichter wilde blijkbaar een verhaal vertellen rond een personage uit de oude epische traditie, maar hij koos voor een vormgeving die meer aanleunt bij die van de jongere roman. Dit zou overigens ook een argument kunnen zijn om de tekst niet al te ver terug in de tijd te plaatsen.

Receptie

Aan het begin van *Karel ende Elegast* roept de vertelinstantie het publiek op te luisteren naar zijn verhaal: *Fraeye historie ende al waer Mach ik u tellen, hoorter naer en, even verderop, Hoort hier wonder ende waerbhede*. Uit deze regels zouden we de eenvoudige conclusie kunnen trekken dat het verhaal oorspronkelijk bedoeld was om naar te luisteren. Het is bovendien niet ondenkbaar dat het verhaal eerst kortere of langere tijd mondeling werd doorgegeven, alvorens het werd opgetekend in de vorm zoals we die nu uit de verschillende tekstgetuigen kennen. Over een eventuele orale voorgeschiedenis van *Karel ende Elegast* kunnen we echter alleen maar speculeren: orale literatuur is immers per definitie ‘vluchtig’ en bestaat enkel op het moment van de voordracht zelf. Op het moment dat orale literatuur opgetekend wordt, houdt zij op oraal te zijn. Maar als deze literatuur schriftelijk vastgelegd wordt (een proces dat binnen de Europese volkstalige literatuur vanaf ongeveer 1100 goed op gang komt; Latijnse teksten daarentegen werden gedurende de hele Middeleeuwen opgeschreven), dan is er niet meteen ook een publiek voorhanden dat deze teksten zelfstandig leest. Juist het feit dat velen de kunst van het lezen nog niet machtig zijn zorgt ervoor dat het publiek nog lange tijd al luisterend de teksten recipieert die wij nu enkel nog in hun geschreven vorm kennen. We zien aldus een langzame ontwikkeling van een zuiver orale, via een geschreven maar beluisterde, naar een geschreven en zelfstandig gelezen literatuur. Die langzame ontwikkeling wordt deels weerspiegeld in de bewaard gebleven teksten.

Wanneer de oorspronkelijk orale literatuur opgetekend wordt dan vertoont die schriftelijke neerslag nog vaak kenmerken van de orale voorgeschiedenis. Bijvoorbeeld het gebruik van de rijmvorm, van relatief eenvoudige syntactische constructies en van herhalingen en stereotype formuleringen – deze aspecten zijn ten dele ook in *Karel ende Elegast* aanwijsbaar – wijst er waarschijnlijk op dat er aanvankelijk een luisterend publiek verwacht werd. Deze vormaspecten maken het voor een luisterend publiek immers gemakkelijker het verhaal te volgen. Of de voordrager, de concrete verteller, het verhaal volledig uit het hoofd voordroeg, of uit een handschrift voorlas, doet voor de receptie niet ter zake.

Zoals gezegd: ook *Karel ende Elegast* vertoont nog enkele van deze orale kenmerken, die het aannemelijk maken dat het publiek de tekst luisterend recipieerde. Hier staat wel tegenover dat de toegepaste syntactische constructies – de wijze waarop de grammaticale zinnen corresponderen met de versregels – van een zodanige ‘moeilijkheidsgraad’ zijn, dat we ervan uit kunnen gaan dat *Karel ende Elegast* de strikt orale traditie al een flink eind achter zich heeft liggen: de tekst zal door de verteller eerder zijn voorgelezen dan uit het hoofd voorgedragen.

Met het toenemen van de alfabetiseringsgraad zal de wijze van receptie ongetwijfeld veranderd zijn. Steeds meer mensen zullen in staat zijn geweest om de tekst zelfstandig te lezen. Tegen de tijd dat de tekst op de pers gelegd werd, mogen we aannemen dat de drukkers ervan uitgingen dat een

ruimere groep mensen de kunst van het lezen machtig waren – dat was immers het kopende publiek waar zij voor werkten – en de tekst lezen in plaats van te beluisteren (hoewel dat laatste natuurlijk niet uitgesloten hoeft te worden). Opmerkelijk is wel dat *Karel ende Elegast* de rijmvorm bewaard heeft in de gedrukte versies. Zoals hierboven al gezegd is, werden de meeste berijmde verhalen in proza omgezet op het moment dat ze voor de drukpers voorbereid werden. Dat dat in *Karel ende Elegast* niet gebeurd is, hoeft overigens niet strikt samen te hangen met een specifieke beoogde receptiewijze.

Zoals de handschriftelijke overlevering en de gedrukte versies een ontwikkeling in de receptie-modus lijken te suggereren, zo mogen we ook een ontwikkeling aannemen in het beoogde publiek. Het lijkt erop dat de tekst in eerste instantie bedoeld was voor een adellijk publiek, voor wie Karel de Grote het lichtende voorbeeld van een goede vorst was of, nog concreter, in wie men al dan niet terecht een directe voorvader zag. Het is bekend dat bijvoorbeeld de Brabantse hertogen zich lieten voorstaan op hun afstamming van de Karolingers. Voor hen was de verwantschap met Karel de Grote een bron van politieke legitimatie: met het benadrukken van hun Karolingische afstamming ondersteunden de hertogen hun territoriale aanspraken. Dit wil overigens niet zeggen dat het per se de Brabantse hertogen zijn geweest die opdracht hebben gegeven het verhaal op te tekenen. Ook leden van de Vlaamse adel komen in aanmerking voor het mecenaat achter de tekst. Onder de Vlaamse adel was de dynastiek-genealogische belangstelling voor Karel de Grote wellicht minder groot, maar ook voor hen kon hij een voorbeeldfunctie vervullen. Zowel de Brabantse als de Vlaamse adel heeft de Middelnederlandse literatuur gepatroneerd en het is in ruwweg dat deel van het Nederlandse taalgebied (het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant) dat de herkomst van de tekst gesitueerd moet worden.

Zolang de ontstaansgeschiedenis ervan nog niet helemaal opgehelderd is, kunnen we geen van beide mogelijkheden uitsluiten. Twee belangrijke vragen zijn in ieder geval nog niet beantwoord. We weten niet of we voor een tekst als *Karel ende Elegast* per se een mecenaat moeten veronderstellen en we weten ook nog te weinig over de taal van de (hoge) Vlaamse adel – bedienden zij zich uitsluitend van het Frans of ook van het Middelnederlands als het om literatuur ging? – om over het beoogde publiek al te stellige uitspraken te doen.

Als *Karel ende Elegast* in de late vijftiende eeuw gedrukt wordt, dan is het beoogde publiek ongetwijfeld niet meer uitsluitend adellijk: de eenvoudige en dus goedkope uitvoering van de gedrukte versies wijst er duidelijk op dat de drukkers simpelweg probeerden een zo groot mogelijke afzet voor hun drukwerk te bereiken, zonder zich te bekommeren om de maatschappelijke status van het publiek dat de dichter oorspronkelijk voor ogen had.

Verantwoording

Als een van de kroonjuwelen van de Middelnederlandse literatuur is *Karel ende Elegast* al vele malen uitgegeven (zie hierachter onder Bibliografie), waarbij soms werd geprobeerd om op basis van alle beschikbare tekstgetuigen de ‘oertekst’ te reconstrueren. Dat laatste is niet mijn streven. Deze editie is zo goed als volledig gebaseerd op één tekstgetuige, te weten de zogenoemde Incunabel A (zie hierboven onder *Overlevering*). Van deze incunabel is één exemplaar bewaard gebleven (’s-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 169 G 63), waarvan een facsimile-editie voorhanden is (Duinhoven 1977).

Deze uitgave is op de eerste plaats bedoeld voor studenten, ter vervanging van de editie van Rombauts (1979). Daarom is er gestreefd naar een licht kritische leeseditie, waarbij tekstkritische ingrepen in de tekst zoveel mogelijk vermeden werden. Maar omdat de gebruikte incunabel niet alleen een beschadiging vertoont (de onderste helft van het laatste blad is verdwenen), maar ook enkele lacunes en kleinere (zet)fouten bevat, zijn er in de voorliggende editie toch enkele aanvullingen en verbeteringen op grond van andere tekstgetuigen aangebracht. Deze ingrepen zijn hieronder in de lijst van emendaties bijeengebracht, waarbij evidente zetfouten niet verder toegelicht worden, maar andere ingrepen wel.

Om de tekst toegankelijker te maken voor de moderne lezer is het hoofdlettergebruik aangepast aan de huidige conventies, evenals de spelling van u/v/w en i/j. De interpunctie zoals die in de incunabel voorkomt, is vervangen door een interpunctie naar hedendaags gebruik. Voorkomende afkortingen zijn opgelost en niet gemarkeerd. Woorden die in de bron aaneengescreven of gescheiden voorkomen, worden doorgaans op dezelfde wijze in de editie afgedrukt; alleen als er daardoor een heel ongebruikelijk woordbeeld zou ontstaan, is er ingegrepen. De Romeinse cijfers zijn als Arabische cijfers weergegeven of voluit geschreven indien het om kleinere getallen gaat. De bron bevat een tekstgeleding die met Lombarden (letters van twee regels hoogte) en een enkele initialiaal (een versierde letter, vijf regels hoog, in de eerste versregel) tot uitdrukking werd gebracht. Deze tekstgeleding is in de editie aangegeven door middel van inspringen. In overeenstemming met de doelstelling van deze editiereeks is er een ruime woordverklaring toegevoegd en waar nodig is commentaar op de tekst in het notenapparaat gegeven.

Lijst van emendaties

Aangezien de opzet niet was de ‘oertekst’ van *Karel ende Elegast* te reconstrueren, maar een goed leesbare en intern coherente tekst aan te bieden op basis van Incunabel A, werd er bij het emenderen niet tot in detail rekening gehouden met de complexe tekstgeschiedenis. Bij het vaststellen van lacunes en fouten heb ik in eerste instantie teruggegrepen op de handschriftfragmenten en de Ripuarische versie van de *Karlmeinet*, en pas in tweede instantie op de andere drukken. Hieronder geef ik geen bron aan voor de emendatie wanneer die probleemloos is. Wanneer er tegenstrijdige lezingen geboden worden, is met behulp van siglen aangegeven welke bron ik in mijn emendatie volg (de siglen zijn ontleend aan Duinhoven 1969 en – alleen voor het Gentse fragment, sigle Ge – aan Klein 1989). In de onderstaande lijst is eerst het versnummer gegeven, dan volgt de emendatie die door een dubbele punt gescheiden wordt van de lezing van A. Daarna is, indien nodig, tussen rechte haken aangegeven op grond van welke bronnen werd gëmendeerd. Alleen waar strikt noodzakelijk geef ik een iets uitgebreidere verantwoording van mijn emendatie.

2	<i>hoorter: hoort</i>	517	<i>wi: si</i> [Als <i>twalefhier</i> Elegast insluit en deze bovendien aan het woord is, dan lijkt <i>wi</i> hier beter dan <i>si</i> .]
42	<i>ten: den</i> [M]	518	<i>Moeten: Moetent</i>
47	<i>Met: Het</i>	524	<i>geen: en</i> [H, B, C, D, E]
67	<i>lc: c</i>	533	<i>verloren: verloreu</i>
84	<i>Hare ende tare: Hare tale</i> [Ge, Br]	552	<i>heeftē: heefter</i> [H]
96	<i>Met: et</i>	571	<i>cluyssē: cluyssn</i>
156	<i>Doen: oen</i>	585	<i>quame: —</i> [H, K]
177	<i>hadden si: haddi</i> [G, N]	592	<i>Die: Di</i> [H, B, C]
207	<i>avontueren: avontuer</i>	599	<i>Onthier: Beyt hier</i> [H]
216	<i>Verdreven: verdreveven</i>	600	<i>Dat: Dan</i> [H]
225	<i>hi was: was hi</i> [K, B, C]	639	<i>hi: —</i> [H, K]
253	<i>veerde: werde</i>	647	<i>En: Men</i> [H], <i>of gijt: —</i> [H, B, C, D]
271	<i>Mit: it</i>	651	<i>hi: gi</i>
285	<i>hi: —</i> [D, E]	669	<i>hangen: hangeu</i>
307	<i>Doe: —</i>	674	<i>Si: Hi</i>
367	<i>Doen: oen</i>	680	<i>nam: namt</i> [K, B, C, D, E]
371	<i>ict: ic</i>	688	<i>volchde: volchchde</i>
390	<i>haer: gaer</i>	727	<i>mueren: —</i> [K]
410	<i>was van slaghen: van sloeghen</i>	736	<i>ane: ave</i>
422	<i>nalic: manlic</i> [Br]	743	<i>voechdet: voechdent</i> [K]
435	<i>gheval: ongheval</i>	752	<i>dat: daer</i>
437	<i>mi: nu</i>	769	<i>seiden: seide</i> [K, B, C, D, E]
442	<i>Doe hi sach: Die sach hi</i> [Br, K]	776	<i>Elegast: legast</i>
474	<i>ic hete: antwoerde</i> [Br, K]	801	<i>Elegast seyde hoorter naer: Mer hi en wiste niet hoe naer</i> [Emendatie gebaseerd op K, maar met aangepaste spelling. Het is de overgang naar vs. 802 die deze emendatie noodzakelijk maakt. De zetter van incunabel A heeft waarschijnlijk vs. 783 abusievelijk herhaald.]
482	<i>fijn: sin</i> [H, B, C, D]	811	<i>ghi daer an sel: seldi daer an</i> [K]
483	<i>duncken: dencken</i>	814	<i>voort: —</i> [K]
486	<i>blider: blide</i> [Geen van de bronnen geeft <i>blider</i> , maar de volgende twee verzen, die in B, C, D en E ontbreken, veronderstellen in 486 een comparatief.]	821	<i>wet: weet</i> [B, C, D]
487	<i>Dant hadde: Al hadder</i> [H]		
490	<i>Ghi hebt mi geseit: Nu segghet mi</i> [H]		
491	<i>Nu segt mi: Ende</i> [H]		
500	<i>antwoerde: ic hiete</i> [H]		

- 822 *Doe: oe*
830 *een: en* [B, C, D]
862 *Dit: it*
868-869 *Doe hijt waende dragen dan, Die scellen die daer hingen an: —* [K, maar met aangepaste spelling. In alle drukken ontbreken deze regels, wat een volstrekt kreupele passage oplevert.]
879 *Nam tswaert: namt swaert* [B, C, D]
881 *Comen: Eomen*
887 *Dat: Daer* [B, C, D]
896 *Souden: Soude* [K, B, D]
903 *valsche: valsche*
904-906 *Alse dit die vrouwe hoerde, Si antworde na den worde Ende: —* [N, K]
915 *Elegast: Ic*
917 *sinen: minen*
918 *Ontfinc bi: Ontfinc*
923 *mede slapen dede: alle die ghene mede* [N, K]
924 *Eggeric: Slapen dede* [N, K]
933 *Om al: Al om* [N, K]
942 *Sone: Si en, si: —* [N, K]
955 *bemaenden: bemaende*
976 *Doe: oe*
983 *ten: den*
1035 *dan: dam* [K]
1037 *Nu hoort wat ic u sal: Nu sal ic u* [K]
1046 *dan: dam*
1052 *gaen: staen*
1059 *Doe: So* [G, K]
1067 *Eenen: Om eenen* [G]
1079 *si: —* [In deze samentrekking (vss. 1078-1079) geeft *haren* aan dat het onderwerp van vs. 1079 meervoudig is en dit meervoud wordt niet geïmpliceerd in het voorafgaande: een toevoeging van het pronomen *si* lijkt aldus noodzakelijk.]
1080 *Bayvier: Baymier*
1083 *u: ons* [G]
1101 *duchten: duchhen*
1104 *voort: —* [Ge]
1105 *Wouden: Woude*
1126 *men: —* [D, E]
1131 *Dies: Dat* [Ge, D, E]
1140 *Dat ghijt mi dorst op: Die mi op dorste* [Ge]
- 1142 *Waer: Voor* [Ge, B, D]
1146 *dit: —* [Ge, C]
1172 *Voor: Ende* [K]
1182 *ende: —* [Ge, K]
1183 *desen: desn*
1213 *Dat: Daer* [Ge, K, C, D, E]
1220 *ic tbloet: ict bloet*
1222 *wilden: wilde* [K, C, D]
1226-1244 [Deze regels ontbreken in A en de andere drukken, wat een schier onbegrijpelijke passage oplevert. Op grond van K en Ge kan de lacune op plausible wijze opgevuld worden. De lezing van Ge wordt hier aangeboden, evenwel zonder de diakritische tekens, wat impliceert dat ik de conjecturen in de editie van Ge accepteer.]
1245 [Na deze regel volgt in A (evenals in de andere drukken): *Die verdachvaert inden crijt*. Dit vers is wellicht door de zetter zelf toegevoegd om de in de voorgaande verzen ontstane breuk enigszins op te vangen. Na mijn emendatie vanuit K en Ge ligt het voor de hand dit vers weg te laten.]
1247 *Dies: Dis*
1248 *sprac: antwoerde* [K]
1253 *ghinct: ghinc*
1274 *Men: en*
1301 *scaecman: scatman* [Emendatie gebaseerd op betekenis: *scaecman* betekent 'rover', wat perfect in de context past; *scatman* – dat ook in B, C en D voorkomt – levert hier geen zinvolle betekenis.]
1359 *vespertijt: verpertijt*
1378-1394 [Omdat het onderste deel van het laatste blad van A is verdwenen, ontbreken deze regels. Ze zijn aangevuld vanuit B. Opmerkelijk is hier wel regel 1379, die met 1377-1378 in B en C een drierym vormt, maar in D en E niet voorkomen. Dat zou een reden kunnen zijn om 1379 niet op te nemen, maar aangezien het vers de beslissende rol van God in het duel benadrukt, is de regel toch afgedrukt.]
1395 *scat: saec* [M, K].

Bibliografie

Deze bibliografie is in twee delen verdeeld. Onder het kopje *Edities* noem ik de belangrijkste, waarbij ik niet streef naar volledigheid, maar vooral de verschillende types van edities aan bod wil laten komen. Onder het kopje *Studies* breng ik de secundaire literatuur onder die voor het schrijven van de inleiding en het bezorgen van de editie van belang is geweest. Zij biedt ook een eerste instap voor wie meer in detail de *Karel ende Elegast* wil leren kennen. Bij de opgenomen boeken en artikelen heb ik – als de titel zelf nog te raden overlaat – steeds met een of meer trefwoorden aangegeven voor welk aspect van de *Karel ende Elegast* de betreffende publicatie relevant is.

Edities

- Duinhoven 1969: A.M. Duinhoven, *Karel ende Elegast. Diplomatische uitgave van de Middelnederlandse teksten en de tekst uit de Karlmeinet-compilatie*. 2 dln. Zwolle 1969. [Uitgave van alle op dat moment bekende bronnen.]
- Duinhoven 1977: A.M. Duinhoven, *Die historie van coninck karel ende van elegast*. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, 169 G 63. Leiden 1977.
- Duinhoven en Eykman 1998: A.M. Duinhoven en K. Eykman, *Karel ende Elegast*. Amsterdam 1998. [Gereconstrueerde 'oertekst' met hertaling in modern Nederlands.]
- Klein 1989: J.W. Klein, 'De Gentse fragmenten van de 'Karel ende Elegast'', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 105 (1989), p. 85-131.
- Rombauts 1979: E. Rombauts, *Karel ende Elegast. Ingeleid en verklaard door...* Groningen 1979. [8ste druk, vierde oplage 1994.]

Studies

- Van den Berg 1985: E. van den Berg, 'De Karelepiek. Van voorgedragen naar individueel gelezen literatuur', in: A.M.J. van Buuren et al. (red.), *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht 1985, p. 9-24.
- Van den Berg 1986: E. van den Berg, 'Over het lokaliseren van Middelnederlandse rijmteksten', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 1986, p. 305-322.
- Van den Berg en Besamusca 1992: E. van den Berg en B. Besamusca (red.), *De epische wereld: Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief*. Muiderberg 1992. [Verzameling bijdragen rond uiteenlopende aspecten van Karelepiek in het algemeen.]
- Besamusca 1983: B. Besamusca, *Repertorium van de Middelnederlandse Karelepiek*. Utrecht 1983. [Bibliografisch naslagwerk.]

- Claassens 2000: Geert H.M. Claassens, 'De dichter liegt, maar hij spreekt toch de waarheid. Over feit en fictie in middeleeuwse literatuur', in: R. Jansen-Sieben, J. Janssens en F. Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum 2000, p. 179-191.
- Duinhoven 1975, 1981: A.M. Duinhoven, *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast*. 2 dln. Assen 1975, Groningen 1981.
- Duinhoven en Van Thienen 1990: A.M. van Duinhoven en G.A. van Thienen, 'Een onbekende druk van de 'Karel ende Elegast' in Leningrad', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 106 (1990), p. 1-14.
- Farrier 1993: S.E. Farrier, *The Medieval Charlemagne Legend. An annotated bibliography* (Dutch materials treated by G.H.M. Claassens). New York/London 1993. [Bibliografisch naslagwerk dat de internationale Kareltraditie bestrijkt.]
- Janssens 1987: J.D. Janssens, 'Elegasts spot met Karels dieventuig (KE 766-768)', in: S. Buitink, A.M.J. van Buuren en I. Spijker (red.), *Rapiarijs. Een afscheidsbundel voor Hans van Dijk*. Utrecht 1987, p. 58-60.
- Janssens 1988: J.D. Janssens, *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Middelnederlandse ridderromans*. Leuven/Amersfoort 1988. [Op p. 1-88 uiteenzetting over ontstaansgeschiedenis.]
- Kerckhoffs 1973: A. Kerckhoffs, 'Kreatief vertelspel in de Karel ende Elegast', in: *De nieuwe taalgids* 66 (1973), p. 353-373. [Over de verteltechnieken.]
- Kroes 1952: H.W.J. Kroes, 'Karel ende Elegast en de meesterdief-sprookjes', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 69 (1952), p. 81-103.
- Ramondt 1917: M. Ramondt, *Karel ende Elegast oorspronkelijk? Proeve van toegepaste sprookjeskunde*. Utrecht 1917.
- Rombauts 1979-1981: E. Rombauts, 'Naar een "vernieuwde" Karel ende Elegast?', in: *Spiegel der Letteren* 21 (1979), p. 265-283; 22 (1980), p. 168-199 en 23 (1981), p. 1-26 en 296-302. [Reactie op reconstructievoorstellen van Duinhoven.]
- Vekeman 1970-1971: H. Vekeman, 'De verhaaltechniek in "Karel ende Elegast"', in: *Spiegel der Letteren* 13 (1970-1971), p. 1-9.
- Winkelman 1990: J. Winkelman, 'Aldus moet God onse saken... te goede maken. Godswonderen in de Karel ende Elegast', in: *De nieuwe taalgids* 83 (1990), p. 123-128.

Voor hun waardevolle kritische commentaren en stimulerende opmerkingen bij het totstandkomen van deze editie wil ik graag Katty De Bundel, An Faems, Robrecht Lievens, Paul Wackers en Frank Willaert van ganser harte danken. Mochten er onverhoopt nog tekortkomingen in inleiding en tekst voorkomen, dan is dat zeker niet aan hun inspanningen te wijten.

Bij het herzien van de tekst voor deze vierde druk heb ik gebruik kunnen maken van de kritische kanttekeningen van Amand Berteloot, waarvoor ik hem hartelijk dank.

Die historie van coninck
Karel ende van Elegast

1 *Fraeye historie*: waarachtige
geschiedenis
2 *Mach*: kan

5 *T'Engelem [...] Rijn*:
Te Ingelheim aan de Rijn

8 *wonder*: iets wonderlijks

9 *ghevel*: overkwam

10 *die menige*: velen

11 *lach*: verbleef

12 *waende*: (hij) ging ervan
uit; *anderen*: volgende

14 *meerderen*: vergroten;
lof: roem, aanzien

15 *Daer [...] sleep*: terwijl de
koning lag te slapen

17 *ontbrac*: wakker schrok

18 *Biden*: door de

22 *hiet [...] bevelen*: droeg mij
op het u te bevelen

25 *En [...] niet*: steelt u
vannacht niet

26 *So [...] gheschiet*: dan loopt
het slecht met u af

28 *derven*: verliezen

29 *Eer [...] hof*: nog voor deze
hofdag eindigt

30 *Nu [...] of*: hoed u daar-
voor

31 *of ghi wilt*: alstublieft

34 *niet en spaert*: talm niet

35 *verhoorde*: hoorde

38 *bedieden*: betekenen

39 *waendet*: meende het

40 *Ende [...] woert*: en volgde
het bevel niet op

42 *als [...] gram*: op boze
toon

Fraeye historie ende al waer
Mach ic u tellen, hoorter naer!
Het was op enen avontstont
Dat Karel slapen begonde
5 T'Engelem op den Rijn.
Dlant was alle gader sijn;
Hi was keyser ende coninc mede.
Hooft hier wonder ende waerhedel
Wat den coninc daer ghevel,
10 Dat weten noch die menige wel,
T'Enghelem, al daer hi lach,
Ende waende op den anderen dach
Crone draghen ende houden hof
Om te meerderen sinen lof.
15 Daer die coninc lach ende sliep,
Een heilich engel aen hem riep,
So dat die coninc ontbrac
Biden woerden die dengel sprac
Ende seyde: 'Staet op, edel man,
20 Doet haestelic u cleeder an,
Wapent u ende vaert stelen
– God die hiet mi u bevelen,
Die in hemelrike is here –
Of ghi verliest lijf ende eere.
25 En steeldi in deser nacht niet,
So is u evel gheschiet:
Ghi sulter omme sterven
Ende uwes levens derven
Eer emmermeer scheid dit hof.
30 Nu verwacht u daer of:
Vaert stelen, of ghi wilt.
Neemt uwen speere ende uwen schilt,
Wapent u, sit op u paert
Haestelic ende niet en spaert.'
35 Dit verhoorde die coninc.
Het docht hem een vreemde dinc
– Want hi daer niemant en sach –
Wat dat roepen bedieden mach.
Hi waendet slapende hebben gehooft
40 Ende hilt hem niet an dat woert.
Dengel die van Gode quam
Sprac ten coninc als die was gram:
'Staet op, Karel, ende vaert stelen